

K R I T I K A

Egy fiókos ember labirintusai

CSÁTH GÉZA ESSZÉIRŐL

Szajbély Mihálynak hála a novellákat mesélő Csáth után eleven képet rajzolhatunk a publicisztikát mesélő Csáthról. Ki-ki sajátos módon készítheti el a rajzot: az azonban talán bizonyosnak vehető, hogy nem pusztán sztorikat mondó, információkat hűvösen egymás mellé illesztő szerző jelenik meg előtte, hanem egy bölcsen, ám a tudományokban való jártasságát nem tudálékosan csillogtató író megnyilvánulásai-ként olvassa majd Csáth ezen írásait.

Szajbély utószavában figyelmeztet: az írások nem kronologikus rendben sorakoznak, hanem tematikus egységekbe sorolva – mintegy kötetté komponálva tehát (feletébb ügyesen) Csáth egyes publicisztikai megnyilatkozásait. Két önéletrajz után az emberismeret, társadalmi fejlődés és pszichoanalízis blokk jön, majd az erkölcsös hazugságok, a „Pesti Napló”-ban megjelent vasárnapi conferance-ok, a könyvek, alkotók, az alkotómunka pszichológiája, illetve a képzőművészet, irodalmi és színikritikák fejezetei következnek. Külön részekbe szubszumálta a szerkesztő a „Bácskai Napló”-ban napvilágot látott budapesti leveleket, az 1905-ös választások időszakában papírra vetett politikai cikkeket, a szabadkai ügyekről, palicsi kirándulásokról szóló beszámolókat, az iskolaügy, gimnázium, egyetem, a nőkérdés, házasság, szerelem témakörében megnyilvánuló Csáth-fejtegetéseket. Szajbély utószava, az orvosi kifejezések magyarázata, rövidítésjegyzék, igen nagy műgonddal kreált jegyzetek, s betűrendes tartalomjegyzék zárja a kötetet.

Az iménti lajstromból kitetszik: zavarbaejtően gazdag e 486 oldalas mű. Reflexiómban mindössze arra teszek kísérletet, hogy Csáth esztétikai tárgyú, továbbá az analízissel legdirektbben összefüggő szekvenciáira rezonáljak.

Ami az előbbit illeti: Csáth tipologizáló hajlamát markánsan nyilvánítja ki egy, „Friss könyvek”-ről szóló szemléjében. Felfogása szerint akadnak nehezen hozzáférhető, egyéniségüket elrejtő, „varázsfiókos”, belső alkotók (Gárdonyi, Bródy, Arany, Csehov, Emerson, Andersen) – s akadnak külsők, olyanok, akik nem leplezik, nem fedik magukat (erre Herczeget, Mikszáthot, Jókait hozza fel példaként). Csáth a „varázsfiókosokat” kultiválja, tudniillik őket olvasva az intimitás érzése tölti el, mintha egy személyesen neki adresszált levél címzettje lenne, a meghittség örömét átélő megszólított. Üdvözölhető tendencia, hogy az új szerzők egyre inkább exkluzív, belső auktorok. Az egyénit, pillanatnyit kereső individuum általuk tehet szert az örök, általános emberi momentumokra. (Nehéz lenne kikerülni ezen felosztás értelmezése során Jung introvertált, extrovertált dichotomizálását!)

Másrészt – Mikszáth „A Noszty fiú esete Tóth Marival” című regényét bemutatva – megkülönbözteti Csáth a *mesélőregényeket* mintegy riportként formázó szerzőket és az egységet nem meséléssel, hanem az *emberi életet* líraian komponáló prezentációval megelevenítő alkotókat.

A riport – szerinte – nem újdonság, miként Mikszáth feltételezi, hanem az elbeszélés legősbibb fajtája: hiszen az „Iliász”, az „Odüsszeia”, az „Aeneis” éppoly tényekre vonatkozó, eseménycsoportokat bemutató, mint (példának okáért) Jókai, Dumas és Victor Hugo regényei. Modernebb tehát az ember belső természetét szorgalmasan kutatók munkássága (pl. Balzacé, Flauberté, Dosztojevszkijé, Stendhalé, Tolsztojé, Jacobsen, Csehov, Turgenyev, Anatole France-é és Thomas Manné). Érdekes módon akad egy, kettős besorolással illethető szerző, aki éppúgy mesél, mint ahogyan az események okait keresi a lélekben: Dickens.

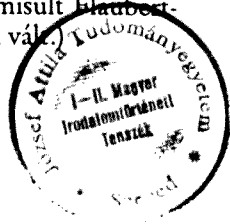
A krónikás, anekdotázó regény fölé szituálja Csáth a szubsztilis lelki analízisek epikáját.

A mondottak ellenére úgy véli Csáth: „Mikszáth elsőrangú művész. Olyan, akinak a kifejeznivalójából *semmi sem vész el* alkotás közben.” Kedélyes, humoros nyelv-művész, könnyed, technikája imponálóan biztos; legnagyobb értéke a nyelve. Speciálisan magyar karakterű, még abban is, hogy erotikája nem kelt emóciókat. Ugyanakkor: nem vesz tudomást a tudományokról, a művészetekről – s általában – minden iránt közömbös, ami saját miliójén kívül van. Kicsiny látószögből néz, amit azonban ezen belül meglát, azt tévedés nélkül veszi észre.

Rögvest a Mikszáth-jellemzés után olvasható két Jókairól szóló beszámoló. Jókai ma egyike legolvasottabb íróinknak – intonálja mondanivalóját Csáth. A fiatal írók és az esztéták fanyalgását az olvasók nagy száma ellensúlyozza. Jókai a jövő írója, hangoztatja – annak ellenére, hogy egy ideig maga Csáth is tagja azon tábornak, melynek hívei Gyulai Pál „alacsony szempontú ítélkezése szerint” a való élet, élő emberi alakok leírásának képtelenségével vádolják e szerzőt. 1914 augusztusa változtatta meg Csáth felfogását. Innentől úgy véli: Jókai mindenkinél nagyobb: nagyságát sem Dickens, de Flaubert, Zola, Dosztojevszkij, Balzac és France sem éri el. Homérosz, Szophoklész, Shakespeare és Goethe mellett a helye! Ezen állítás bizonyításához azonban arra lenne szükség, hogy kidolgozást nyerjen egy pszichológiai alapon álló esztétikai kritika tudományos módszertana. Ezt Csáth saját feladataként nevezi meg. Vállalkozását nem teljesítette, de hogy milyen irányba indult volna el – vélhetőleg – realizálása kedvéért, arra később visszatérünk.

Utalva az előzőekben vázolt két tipizálásra: figyelmet érdemel véleményem szerint, hogy milyen mértékben válik érték-közömbössé a típusba sorolás akkor, amidőn egy-egy életművel külön foglalkozik Csáth. Hiszen Jókai külső ember nála (Mikszáthhoz hasonlóan), amellet riportos, mesés regények szerzője – s lám csak, hogy felszikkasztanak a neki szánt dicsérő jelzők, amikor róla van szó! Ugy tetszhet: valóban inkább deskriptívek, s nem elsősorban normatívák Csáth jellemzett sémái. A sémák bizonyos fokú sminkelése persze a módosuló ízlés számlájára írható – legalábbis bizonyos mértékben –, hiszen Bródyt méltatva bevallja Csáth: volt idő, amikor „Jókait, Petőfit csak élveztem, de Bródyt már értettem”.

A modernizmus felettébb izgatja Csáthot. A folytonosan magukra figyelő, aggályos – lelkiismeretes szerzők egyik prototípusa nála a „Bovaryné”-t évtizedekig javító Flaubert. Gondoljunk itt arra is: miért épp Flaubert lett az idős Sartre legkedvesebb terrénuma, s hogy feltűnik Flaubert jelentősége mások mellett Barthes-nek is, aki olyképpen érvelt: Flaubert „végérvényesen tárggyá alakította az Irodalmat a munka értékének a felmagasztalása útján”. (Vö.: Roland Barthes: „A szöveg öröme.” Osiris Kiadó; Budapest, 1996. 7. oldal. A klasszikus írásmód tudniillik megsemmisült Flaubert-rel, s ezáltal vele kezdődően máig az irodalom a nyelvezet problémájává vált.)

A *dekadenciát* a XIX. század közepe tájékától datálja Csáth, s Franciaországból eredezteteti. A süllyedésnek, elfajulásnak a divatja úgy fejleszti szerinte a művészetet, hogy a naturalizmussal szemben az idealizmust állítja piedesztálra, s a parnasszistáktól a dekadensekhez dezertáló Verlaine-re ez éppúgy jellemző, mint Baudelaire-re, Mallarmé-ra. A dekadens mentalitás egyik iskolaversét, Baudelaire „A macska” című költeményét citálja Csáth, említve azt, hogy a macska-téma éppúgy centrális – Baudelaire-hez hasonlóan – Verlaine-nél is. (Bizonyosan több véletlennél: a strukturalisták – pl. Lévi-Strauss – oly nagy szeretettel preferálják épp a macskákat poézisbe foglaló Baudelaire-t, Verlaine-t. S hogy Pavlov – később még utalok rá – femininnek tartva óvatos ódzkodással közelített a macskákhoz...) Szimptomatikus Csáth ama diagnózisa: a lírai uralom elmúltával a dekadencia Ibsen újrafelfedezésével a drámában tűnik fel, de Beethoven ismételt kitüntetéséhez is van köze, a képzőművészetben pedig nagy jövő áll előtte.

Két olyan szerzőre letem, akiket nagyra taksált Csáth, s mára – lehet jogtalanul – elfeledettek lettek (az egyik egy „fiókos ember”: Kupcsay Felicián, a másik pedig a „Terka” szerzője: Kanizsay Ferenc). Elgondolkodtató, amit a „Figyelő” megszűnéséről, illetve „A Holnap”-ról ír Csáth.

A korlátokat a hétköznapi prűderia elutasításával szétfeszítő Prielle Kornélia, Duncan megejtő tánca, vagy Lotz saját lányát is meztelenül visszaadó vásznai azt manifestálják: más a rutinier valósága, s az érzékiség szabadosabb konstituálásával élénk tárt.

Zseniális, jóllehet aforisztikus bemutatásokat kapunk Ignotusról, Hatványról, Lukácsról. Az utóbbiról némi szarkazmussal, de találóan megörökítettet idézem: „Lukács az esztétika okkultistája. Okkultista tudós módjára böngészi a betűket s ami a betűk között van. (Főleg ez utóbbit.) Óriási gondot és figyelmet áldoz aprólékosnak látszó részletekre, és mint egy képtalányt fejtí meg a dolgok jelentőségét.

Magának ír, nem nagyon törődik a világozással. Azt a benyomást kelti, hogy csak beavatottnak szánta az írást. Alkimistához hasonlít, aki hosszú tekercekben írja le tapasztalatait az aranycsinálásról és a drágakövek átalakulásáról – titkos jelekkel, amelyet csak...” E rövid, torzó néhány sor véleményem szerint kiváló judíciummal mutatja be az esztétikai esszéit főként saját épülésére szánó Lukács Györgyöt! (S mennyire konvergál e meglátás a Hauser Arnold által hangoztatotthoz – többek között az övéhez is –, s más, hasonló kifogásokat nyilvánító Lukács-kritikusokéhoz!)

Áttekintésem jelen részének zárásaként egy olyan megállapításra kívánok reflektálni, amely átvezet a pszichoanalízist, annak egyes szegmentumait, eredményeit immanensen alkalmazó Csáthhoz. Szomoróval foglalkozva az idegrendszer finomságát dicsérve kerül említésre a *komplex*. Ez azon képzetkörök jelölésére szolgál, melyek az egyént a leginkább foglalkoztatják, irányítják az impressziók, a fantázia néhány nyálába összefogott szerveződésének hála. Petőfi komplexei a szabadság, szerelem, hírnév, vándorlás, dal. Adyói: a szerelem, halál, bor, pénz, utazás, dicsőség, siker. A Szomoróéi: a szépség, pompa, előkelőség, szenvedés, kéj, bűn, éhség.

A lélektanban is igazán otthonos Csáth Géza megnyilvánulása ez!

Ígéretemhez híven másodikként a kötetnek az analízissal a legdirektbben összefüggő szekvenciáira rezonálok. A tudományos megismerés útját vázlatoló Csáth Kopernikusz, Darwin és Freud egybehangzó tudománytörténeti jelentőségét abban látja: az objektív vizsgálódással, a kísérletezéssel a modern természettudományok alapjait rakták le. Az újkor nem a megszokott *elvárások* szerint jelenítette meg elemzett objektumait, hanem *valóságban*. Freud tudatosító szerepe az analízis *művészetét* negligálóknak hála, a kenyéririgység, a nemi védekezés, s az általános érdektelenség által motivált

kollegák averziói miatt vált botrányossá. A *művészet* minősítés azért érdemelhet ma különös figyelmet, mivel az újabban megint sorjázó Freud – újraértékelések ha a tudományos státuszt artefaktuális ráfogásnak állítják is be, az elemzések artisztikusságát nem tartják megkérdőjelezhetőnek Freud esetében. Erről az egyik legfrissebb megnyilvánulásként: „A freudizmus alkonya”. (Szerkesztette: Popper Péter. Európai füzetek 2. Új Világ Kiadó; Budapest, 1996.)

Freudnál a hisztéria szexuális trauma következménye. Megjegyzem: egy szakma-ibb áttekintés során igen termékeny konzekvenciák levonását engedhetné meg annak taglalása – miként alakult át tömegesen a hisztéria pszichózissá! A trauma-képződés mechanizmusait elemezve – emeli ki Csáth – Freud a benyomások felnagyítását, a benyomások negligálását – eliminálását, s az asszociációkat kirekesztő mozgásos lereagálást állítja típus-értékűnek. Az elmebetegségek, a pszichózisok eszerint a mentalitás szerint olyan konfigurációk, melyek alkotóelemeik: az alkat és a trauma sajátosságaiból állnak elő.

Csáth a papok és katonák nélküli, tökéletesen berendezett társadalom kinevelését várja a pszichoanalízistől – éppúgy, mint a Kosztolányinak nyilatkozó Ferenczi Sándor is! (Utalás erejéig: Csáth laicizáló szemlélete nyilvánul meg e helyütt is, ahhoz hasonlóan, ahogy az oktatásból is száműzné a hit dogmatikus terjesztését.)

Pavlov munkásságának originalitását éppúgy felismeri, mint ahogyan meghatóan pedáns értékelését adja Korányi Frigyes munkásságának.

Úgy vélem, különös téma esetében az *öngyilkosság*, illetve annak megítélése. A csak jelzem, de nem kívánok meghalni aktus-értelmezés mellett felbukkan azon állítás: lét-fenntartási akciói sikertelenségét belátva a vágyainak nem megfelelő élet lezárásaként az önkéntes életeldobás a legintenzívebb, legideálisabb bátorság. Mintegy Ady kurucodó daca köszön itt vissza. „Nos, az öngyilkosság – a leghatalmasabb életvág, a megalkuvást legkevésbé tűrő primér életösztön munkája. Mert mi lehet nagyobb bizonyítéka az élet mohó kívánásának, az *optimumra* való intranzigens törekvésnek, mint az, ha vagyunkat vagy becsületünket, egészségünket vagy szerelmi boldogságunkat elvesztve, nem akarunk tovább élni?”

Ami az öngyilkos művészeket illeti: a magasabb rendű éleslátással bíró alkotók tulajdonképpen áhított szabadságukra lelnek, ha lelki érzékenységük fokozottsága miatt az öngyilkosság által kilépnek ketrecükből.

Mint ahogyan egyes alkotók taksálása során is ráakadhatunk ma kevéssé evidensnek mondható minősítésekre, úgy a szakemberként megnyilvánuló Csáthnak is akadnak tévesztései. Ilyen – példának okáért – azon megállapítása, amely szerint a 27 éves Látrányi Sándor egri elmeorvos főorvos a „szent betegségnek” tartott epilepszia adekvát gyógymódjára lelt az Epuratinnal. Milyen szerencsés lenne, ha eme diagnózis váteszi lett volna, s nem kellene még mindig többé-kevésbé ismeretlen kórképként kezelnünk az epilepsziát ... De az esztétikai judícium *általánossága* mellett a szakmai kompetencia *általánosságát* sem vitathatjuk el Csáthtól ilyen melléfogások beismerése mellett sem.

A vállalt két téma rövid vázlatolásán túl mennyi mindentről lenne ildomos szólni! Az iskolaügyekről diszkutáló Csáth az emberbutító középiskolát pellengérre állítva az interdiszciplinaritást kultiválja (s bizony elmondhatjuk: jámbor óhajnál – nálunk! – máig nem több e szándék, a NAT ily szempontból respektálható erőfeszítései ellenére sem).

Vagy: a feminizmust karikírozva a haladást (szexuális téren is) egyfajta hidegüldő szív – kifinomult idegrendszer fejleményként aposztrofálja.

Stílusa megejtően frappírozó, s egyben pontos. Például: „A közönség konstata ma este, hogy Sardou már idestova 76 éves, s bár az egészsége kielégítő, a legújabb műve élénken tanúskodik egy valamikor uralkodó drámai művészet letűnéséről.”

Befejezésül: a Jókai ürügyén említett „pszichológiai alapon álló esztétikai kritika” csíraformájú (ígért) jellemzéséhez szeretnék visszakanyarodni. Az „Enyém, tied, övé”, 1875-ben megjelent Jókai művet olyképpen is dicséri Csáth: annak egyik fejezete a par excellence analitikus mentalitás kiváló előképének tekinthető. Való igaz: a „Serena” szubsztilis módon mutatja be a kényszerképzetes Ince rögeszmeképződését, s azt az elegáns fogást, hogy ennek felismerése nyomán a főorvos Walter Leó segítségét elfogadva miként beszélgeti ki – mintegy terápiás beszélgetést alkalmazva – Incéből az őt traumatizáló élményeket. A rögeszméket elfogadó barát asszisztálása hozhatta meg Incének az élettől vett harmonikus búcsút. Úgy vélem: Csáth egyik eminens felismerése e fejezet kiemelése. (Ma is ajánlható egyébként megítélésem szerint minden pszichiáternek!) Vö.: Jókai Mór: „Enyém, tied, övé.” Akadémiai Kiadó; Budapest, 1964. II. kötet, 238–256. oldal.

A „fiókos” Csáth esszé-teljesítménye a XX. századi magyar irodalom egyik feltétlen értéke. Varázslatos világ a Csáthé. Az általa oly nagyra értékelt belső világ, a személyes ént alkotássá formáló, ám mindezt valami leplezni szándékolt, s többé-kevésbé mint rejtjelezett tárgyat közkinccsé tévő aktus: ez az ő vállalt kanosszája, ez gazdag, utalásokkal és sejtésekkel végigjárt labirintusrendszere.

Eme gyűjteményben egy érzékeny, kulturált, az egyéniséget preferáló szerző megnyilatkozásai autentikus, az olvasó számára a felfedezés élményét is nyújtó elrendezésben, imponáló okadatolással kerülnek elibénk.

Megpróbáltam hibákra lelteni, ám mindössze egyre akadtam: a 270. oldalon a „Nem az ő előjoguk, hogy túllépjék a korlátokat ...” kezdetű mondat – a kontextusból kitetszik – feltétlenül értelemzavaró. Épp az ellenkező állítás illenék ide. Lehet, hogy Csáth szórakozottsága a ludas, ám még ezen esetben sem lehet szó nélkül hagyni. Azonban: csekély melléfogás ez ahhoz, hogy akár a legkötelezőbb ítéss is ne azzal zárja ismertetését – Csáth valódi szakértője Szajbély, akinek teljesítményéhez gratulálni kell. (Csáth Géza: „Rejtelmek labirintusában.” Összegyűjtött esszék, tanulmányok, újságcikkek. Magvető Kiadó; Budapest, 1995. Szerkesztette és sajtó alá rendezte: Szajbély Mihály.)

Balogh Tibor